

Uygurlarda Matbaa

İsmet Binark*

62

Matbaanın icadı, basın ve yayın tarihi yönünden olduğu kadar, kültür ve medeniyet tarihi bakımından da çok önemli bir hâdisedir. Bu sayede insanlık uyanmış, bilim ve sanat eserlerinin dünyaya hızla yayılması mümkün olmuş, siyasî ve sosyal hayatta yeni bir dönem başlamıştır. Bu araştırmada; kültür ve medeniyet tarihinde, basın ve yayın hayatında çok önemli bir yer işgal eden matbaanın icadı ve Türk matbaacılığının tarihçesi üzerinde durulacaktır.

Keşfedildiği tarihten bu yana, her geçen gün gittikçe gelişip tamamlanarak, bugünkü haline gelmiş olan matbaanın ve matbaacılığın tarihçesi çok eskilere uzanır.

Matbaacılık, hakikî ve en geniş anlamı ile, her ne kadar müteharrik harflerin mücidi olduğu söylenen Gutenberk zamanında Avrupa'da başlamışsa da, ne müteharrik harflerin mücidi ve ne de matbaacılığın kurucusu Gutenber değildir. Zirâ, O matbaanın ve matbaacılığın çok eskilere uzanan tarihi, Orta Asya'ya, Orta Asya Türklüğüne kadar inmektedir.

Matbaanın önce Orta Asya'da tatbik edildiği, bu arada Çin ve Kore'de de denendiği, ortaya çıkarılan bilgi ve belgeler ışığında kesin olarak bilinmektedir. Ancak bu toprak-

lar üzerinde doğan ve gelişen matbaa fikrinin, esas sahibinin Çinliler mi, yoksa Uygur Türkleri mi olduğu, zamanımıza kadar uzanan bir ilmî tartışma konusu olmuştur. Konu ile ilgili olarak, şimdiye kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüş olup, bu görüşlerin bir kısmı matbaanın Çinliler tarafından, diğer bir kısmı da Uygurlar tarafından bulunduğu yolunda olmuştur. İleri sürülen bu görüşler, konu ile ilgili olarak yakın zamanlarda yapılmış yeni çalışmalar ışığında tekrar bir ilim ve mantık süzgecinden geçirilirse, matbaanın ilk şeklinin Uygurlar tarafından bulunduğu ve kullanıldığı tezinin bugün daha akla yatkın olduğu görülecektir. Konunun aydınlığa kavuşturulması ise, Türk matbaacılığının ve kitapçılığının tarihçesi yönünden olduğu kadar, Türk kültür ve medeniyet tarihi bakımından da, şüphesiz büyük önem taşımaktadır.

Konuya daha iyi intibak edebilmek için, önce Uygurların tarihine, özellikle kültür tarihlerine kısaca, satır başları açarak bir göz atmak gerekecektir.

Büyük Hun Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı andan itibaren, Orhon ve Selenga kıyılarından Aral gölü kenarına kadar yayılan ve zaman zaman değişik adlarla anılan bir Türk kavmine rastlanır. Önceleri Töles ve daha sonra da Dokuz Oğuz adını taşıyan bu kavim,¹ bilhâhare Uygur Devleti'ni kuracak ve Türk tarihinde çok önemli bir yere sahip olacaktır. Çin kaynaklarında Asya Hunlarından geldikleri belirtilen Uygurlar V. asrın ikinci yarısında bir beylik kurmuşlar, daha sonra bütün yukarı Orta Asya'ya yayıldığı anlaşılan Töleslerin bir kısmını teşkil etmişlerdir. Daha sonra da Göktürlere bağlanmışlardır.² Göktürklerin hâkimiyeti altında uzun bir süre yaşayan Basmı, Karluk ve

(*) Başbakanlık Devlet Arşivleri Eski Genel Müdürü / Türkiye
(**) Türkler Projesi.

(1) Bahaddin Ögel, İlk Töles Boyları, *Belleten*, XII, 1948, 795-833, ss.; Uygurların Menşesi Efsanesi, *DTCF Dergisi*, VI, 1-2, 1947, 17-24, ss.; Uygur Devleti'nin teşekkülü ve yükseliş devri. *Belleten*, XIX, 75, 1955, 331-376. ss.; *İslâmîyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara, 1962, 348 s.

(2) İbrahim Kafesoğlu: Uygurlar, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, 725. s.

Uygur oymakları 742-743 senelerinde Göktürk kağanı Ozamış'ı mağlup edip öldürmüşler; Göktürk Devleti böylece ortadan kalkınca da, Basmıl boylarının başkanlığında yeni bir kağanlık kurulmuştur. Uygurlar, bu kağanlığın Doğu Yabguluğunu³ teşkil etmişlerdir. 744 senesinde Uygur yabgusu, Basmıl kağanını mağlup ederek kendisini Uygur kağanı olarak ilân etmiştir. Bu suretle, ilk Uygur Kağanlığı kurulmuştur.⁴

Uygur Devleti kurulurken devlet teşkilâtı, bu oymakların soyluluk derecesine uyulmak usulü ve töresi ile meydana gelmiştir. Devletin bütün arazisi de, Uygurların 9 obası ile Karluk ve Basmıl boyları arasında bölünmüş ve devlet bu suretle, 11 Tımar ve Yurtluğa ayrılmıştır. Uygurlardaki bu eski Türk tımar veya yurtluk sisteminde, bir bölge, halkı ile birlikte bir Türk boyuna verilmiştir. Bu sistem ve düzen Uygurlarda, diğer Türk devletlerinde görülmeyen bir iktisadî gelişme de meydana getirmiştir. Kültürlü ve bilgili Uygur beyleri, kendilerine verilen bölgenin özelliğine göre yatırım yapmış ve üretim faaliyetlerine girmişlerdir. Uygurlar, çağının geri kalmış diğer kavim ve milletlerinin yalnız beyleri değil, aynı zamanda velinimetleri olmuşlardır.⁵

744 senesinde, Merkezi Orhon kıyılarında olmak üzere, Uygur Devleti'ni kuran Dokuz Oğuzlar, M.S. 840 senesine kadar bu bölgede yaşamışlardır. 840'ta Kırgızların baskısı karşısında Uygur Devleti'nin çöktüğünü ve Uygurlardan büyük bir kısmının yurtlarını terk ederek zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'da Beş-Balık, Turfan, Hoça vb. sahalara göç ettiğini ve Uygur kültür ve medeniyetinin mirasının, Turfan'daki Uygurlara kaldığını görüyoruz.⁶

Ligeti, Doğu Türkistan (Turfan) Uygurları için "siyasî rolleri eski Uygurların şanlı devletine hiçbir zaman yaklaşılamamış, buna karşılık Tarım Havzası'nın kendine mahsus medeniyetini o kadar hırsla içlerine sindirmişler, orada yayılan dinlerin öyle sâdik

müminleri arasına girmişler, sanatların, yazı ve bilgilerin, kitap basıcılığının öyle gayretli ve kudretli işçileri olmuşlardır ki, bugün de haklı olarak İç Asya'nın en kültürlü kavimleri arasında yer almaktadırlar."⁷ demektedir.

Üç yüz seneye yakın bir süre Göktürlere bağlı kalan, onların inanç ve töreleri içinde yoğrulan, bir imparatorluk nasıl kurulup nasıl idare edileceği, sanatını onlardan öğrenen ve bu süre içerisinde ticaret hayatına giren Uygurların zengin bir kültüre sahip oldukları, üstelik Orta Çağ'ın en medenî milletlerinden biri olduğu, içerisinde bulunduğumuz asrın başlarından itibaren çeşitli milletlere mahsup arkeolog, tarihçi ve sanat tarihçilerince, Türklerin ana yurdu olan Orta Asya toprakları üzerinde yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalar neticesi gün ışığına çıkarılmıştır.⁸ Bu ilmi araştırmalar neticesinde elde edilen bilgi ve eserlerle, Uygurların zengin kültürleri ilim dünyasına tasvir edilebilir bir duruma gelinmiştir.

Uygurların daha IV. asırda yüksek bir kültüre ulaşmış olduklarını Çin tarihleri yazmaktadır. VI. asra ait Çin kaynaklarında Uygurların hayatı şöyle anlatılmaktadır: "Uygurlar..., disiplinleri ile cezaları çok şiddetli ve kendileri de çok cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı. Başlangıçta konar göçer oldukları için de, sürekli olarak bir yerde oturmuyorlardı."⁹

Çin kaynaklarında sözü edilen bu tekerlekli arabalar, küçük aileler ile geniş halk kitlelerinin hareket kabiliyetini fazla-

(3) Yabgu'luk Türklerde kağandan sonra gelen büyük bir memuriyet idi. Önceleri irkin ve ilteber gibi küçük ünvanlar taşıyan Uygur oymak reisleri, bu tarihten sonra yabguluğa terfi etmiş oldular.

(4) Bahaeddin Ögel: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*: I. İstanbul, 1971, 89-90. ss.; Ayrıca bk.: C. Mackerras: *The Uighur Empire 744-840, According to the Tang Dynastic Histories*, Canberra, 1968.

(5) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 90-91, ss.

(6) James Russel Hamilton: Toquz-Oguz et On-Uygur. *Journal Asiaticque*, CC., 1, 1962, 7-11, 139. ss.; İbrahim Kafesoğlu: *Türk Millî Kültürü*. Ankara, 1977, 115. s.

(7) L. Ligeti: *Bilinmeyen İç Asya II*. Macarcadan çeviren: Sadrettin Karatay, İstanbul, 1970, 79. s.

(8) Bu arkeolojik kazı, keşif seyahatleri ve ilmi araştırmalar için bk.: L. Ligeti. *a.g.e.*, 22-214. ss.; Lászlo Rásonyi: *Uygurlar, Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, 316-321. ss.

(9) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 85. s.

tırmış, durmadan hareket halinde olma, Uygurlara sonsuz bir içtimaî dinamizm sağlamıştır ve bundan dolayı da, Uygurlar diğer Türklerden önce büyük kültürlerle temas kurmuşlar; bilgi, kültür, ticaret gibi birçok yeni şeyler öğrenmişlerdir.¹⁰

840'tan sonra Güney'e Turfan bölgesine inen Uygurlar, Turfan, Beş-Balık, Hoço, Karaşar, Hami gibi kültür ve ticaret merkezlerini ele geçirmişler ve buralarda şuurlu bir yerleşme ve iskân politikası takip etmişlerdir. Uygurların bundan sonraki tarihleri, yerleşik kültürün mensubu sayılmaktadır.¹¹ Sanat, edebiyat ve ticaret sahasında çok ileri giden bu Uygur Devleti'nin merkezinin, 947'de Hoço (=Kuça, Karahoca) ve yazlık merkezlerinin de Beş-Balık olduğu bilinir.¹²

Doğu Türkistan (Turfan) Uygurları hakkında en ilgi çekici bilgilere, Çin'deki Kuzey Sung imparatoru tarafından 981'de Hoço'ya elçi olarak gönderilen Wang Yen-tö'nün seyahatnamesinde¹³ rastlanmaktadır. Seyahatnamede, Uygurların X. asrın sonundaki saray, kültür, içtimaî ve iktisadî hayat ve durumları ile, Uygur ülkesi hakkında dikkat çekici öyle tasvirler verilmektedir ki, bu bilgiler kültür, özellikle Türk kültür tarihi bakımından büyük değer taşımaktadır.

981-984 tarihleri arasında Turfan, Hoço ve Beş-Balık'ı ziyaret eden Çin elçisi, Uygurlar hakkındaki görüşlerini şöyle sıralamaktadır:

“Şehirde, (yani Beş-Balık'ta) pek çok evler, kuleler ve bahçeler vardır. Uygurlar zeki, doğru karakterli ve namuslu insanlardır. Altın, gümüş, bakır ve demirden yapılan eşya yapımı ile vazo ve çanak-çömlek yapımında, onların gösterdikleri mükemmellik ve fevkalâdelik, Allah tarafından adeta yalnızca onlara verilmiş bir vergi gibidir.”¹⁴

Elçi ayrıca, “ovadan geçen bir nehrin mecrasının değiştirildiğini ve açılan kanallarla, bahçe ve tarlaların sulandığını, bu sularla büyük değirmenlerin işletildiğini ve ovada tür-lü hububatın yetiştirildiğini de”¹⁵ görmüştür.

Elçiye göre “Uygurların ülkesinde fakir insan yoktu. Yiyecekleri olmayanların imdadına da devlet ve halk koşardı.”¹⁶ Bu ifade, bize içtimaî nizam ve âhengin Uygurlar arasında ne kadar sağlam temellere oturtulmuş olduğunu göstermektedir.

Uygurlar da taşınır mallarda olduğu gibi, tarım arazisi üzerinde de, hususî mülkiyet câri idi. Hususî mülkiyetin mevcut olması, daha o çağlarda Uygurlarda kişi hak ve hürriyetlerinin de teminat altına alındığını göstermektedir.¹⁷

Elçi, Uygur Kağanı'nın kendisi için Beş-Balık yakınlarındaki bir gölde bir kayak gezisi düzenlediğini ve bu gezi sırasında kendisi için konser verildiğini, Turfan'da dokunan çiçekli Uygur kumaşlarına hayran kaldığını, her Uygur mabedinde mutlaka bir kitaplık bulunduğunu, Uygurların çok iyi deri işlediklerini ve demir, çelik işçileri olduklarını, bu demir ve çeliği iyi işleyerek silâh yaptıklarını ve silâh ticaretini ellerinde tuttuklarını, ayrıca Uygurların maden kömürü kullandıklarını da ifade etmekte ve bununla ilgili olarak şöyle demektedir: “Ağzından alev ve dumanlar çıkan dağın eteklerinde siyah taşlar ve kumlar bulunurdu. Uygurlar bu siyah taşları alarak ocaklarında yakarlardı.”¹⁸

Çin elçisinin sıraladığı bu bilgiler, Uygurların ne derece zengin bir kültüre, sıhhatli bir iktisadî ve içtimaî yapıya sahip olduklarını ve tezimiz yönünden de, müteharrik harfli matbaayı kurabilecek kültür ve medeniyet seviyesinde olduklarını açıkça göstermektedir.

(10) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 85. s.

(11) Annemarie von Gabain: *Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250*. Berlin, 1961, bk.: *Oriens*, XXI-XXII, 526. s.; *Notes on the drellings of the Altaic peoples: the Uigbur Kingdom of Khocho (850-1259)*. Aspects of Altaic civilization. Ed. D. Sinor, 1963, 45-46. ss.

(12) James Russel Homilton: *a.g.e.*, 142. s.

(13) L. Ligetti: *a.g.e.*, 247. s.; Bu seyahatname ile ilgili olarak, Prof. Dr. Özkan İzgi'nin 1972'de Harvard Üniversitesi'nde yaptığı doktora çalışmasına bakılmalıdır. (Özkan İzgi: *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao Ch'an. 981-984*. Harvard University, 1972).

(14) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 119. s.

(15) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 122. s.

(16) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 123. s.

(17) W. Radloff: *Sibirya'dan I. Türkçeye tercüme: Ahmet Temir*, İstanbul, 1954, 128. s.

(18) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 128-129. s.

Uygurlar, çeşitli din ve mezheplerin kendi ülkelerinde yayılmasına müsaade etmişlerdir. Bu başka memleketlerde zulüm ve taziyik gören çeşitli din ve mezhepteki âlimlerin ve mensuplarının, geniş tolerans sahibi Uygur idaresini benimsemeleri neticesini doğurmuştur.

Uygurlar M.S. VII ve IX. asırlar arasında Maniheizm'i daha sonraları Budizm'i benimsemişlerdir. Daha geç olarak Uygurların İslâmiyet'i kabul ettikleri görülür. Hattâ İslâmiyet Çin'e Uygurlar aracılığı ile girdiği için ilk Müslüman Çinlilere Huci-ho (Uygur) denilmiştir.¹⁹ Özellikle Mani dini; Uygurların hayatını büyük ölçüde değiştirmiştir. Mani dini Hıristiyanlık, Mazdeizm ve Budizm karışımı olup, Batı kaynaklarında bu dine Maniheizm ve mensuplarına da Maniheist adı verilmiştir. Kaynaklara göre, bu din Uygurların savaşçılığını azaltmış, buna karşılık ilim, edebiyat, sanat ve ticaret hayatında büyük bir ilerleme ve gelişme sağlamıştır.²⁰

Ayrıca, "... entelektüel hayata girmiş olan Uygurlar, Mani dinini yaymak bahanesiyle kültür merkezleri arasında mekik dokuyorlar, Orta Asya ve Uzak Şark tarihinde çok önemli bir faktör olmağa hazırlanıyorlardı. Cengiz ve hatta Akkoyunlular ve Fâtih Devri'ndeki Orta Asya ve Yakın Doğu saraylarında kültür elçilikleri ve hocalık yapan Uygurların bu vazifeleri çok eski devirlerden beri gelmekte idi."²¹

Bu arada, Çin'de Mani mabetlerinin kurulması imtiyazı da Uygurların elinde idi.²² Bu, mabet inşaatında çalışan Uygurların bir süre sonra Çin'e göç edip orada koloniler kurmalarına yol açmış, kısa bir süre sonra da, Çin'de kurulan bu Uygur Mani mabetleri; ticaret, kültür ve dinî propaganda merkezleri haline gelmiştir. 843 senesinde Uygurların bir asırdır devam eden ezici ticarî ve kültür hâkimiyetine daha fazla dayanamayan Çinliler, Uygurların yabancı olduklarını ilân ederek Mani mabetlerini, içerisindeki kütüphanelerle birlikte yakmışlardır. 843 senesinde Çin baş şehrinde yakılan mabet sayısının 72 olduğunu kaynaklar yazmaktadır. Ayrıca Mani mabetlerinin vakfı olan bütün köyler ve

Çin'de yüksek mevkilere erişmiş Uygurların ünvanları ellerinden geri alınmıştır.²³

Kaynaklar, 843'ten sonra Çin içerisine dağılan Uygurların Maniheist iskân yerlerini uzun bir süre daha devam ettirdiklerini ortaya koymaktadır.²⁴

Bu tarihî seyir içerisinde Uygur prensleri Çin sarayında önemli görevler alırken, diğer yandan Uygurlu âlim ve hocalar yine aynı sarayda, Çin imparatorlarının ve ileri gelenlerinin çocuklarını okutmuşlardır.²⁵

Görüldüğü gibi, kültür ve medeniyet seviyesi bakımından tarihte çağdaş milletlere örnek olan Uygurlar, müteharrik harfli matbaanın keşfine ve tatbikine yeterli her türlü kültür şartlarına sahip, ilim, bilgi ve okuma zemininin bulunduğu bir kültürün sahibiydiler.

Buna karşılık, çok sayıda (6.000 kadar), çok şekilli ve karışık işaretlerden müteşekkil bir alfabe ve değişik karakterdeki yazı dillerine (40.000 kadar) sahip Çinlilerin, başlangıçta böyle bir alfabe basım sanatında kullanmaları ve dolayısıyla matbaayı bulmuş olabilecekleri oldukça şüpheli görülmektedir. Bunun yanı sıra, müteharrik harfli matbaanın ilk mücidi olduğu ileri sürülen Çinli demirci Pi-Sheng'in, müteharrik harfleri kullanma fikrini çok sayıda ve değişik karakterdeki Çin yazı sisteminden ziyade, belli sayıda (14 harf), üstelik çentme ve oyma (yani runic runique)²⁶ özelliği olan komşu Uygur alfabesinden almış olması da düşünül-

(19) Uygurlar, Çin kaynaklarında çok eski zamanlardan beri adlarının türlü şekilleri ile anılmışlardır. Hoi-ho, Vei-ho, Yüen-ho, Hui-hu, Hu-ho, Heui-hu; Uygur adının mânası, 974'de tamamlanan çince "Kiu hu Tai" adlı eserde "Şahin sür" atı ile dolaşan ve hücum eden" diye açıklanmaktadır. İbrahim Kafesoğlu: "Uygurlar", *Türk Dünyası El Kitabı*, 725. s.; *Türk Millî Kültürü*, 118. s.; G. Clauson: The name Uygur. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1963, 140-149. ss.

(20) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 98-99. s.

(21) Bahaeddin Ögel: *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 347. s.

(22) A. von Le Coq: *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan*. Leipzig, 1926, 42. s.

(23) Bahaeddin Ögel: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 103-107. s.

(24) L. Ligeti: *a.g.e.*, 107. s.

(25) Bahaeddin Ögel: *a.g.e.*, 118. s.

(26) Çentme, oyma; Türk runik (runic) alfabesi için bk.: G. Clauson: The Origine of the Turkish "Runic" Alphabet. *Act. Or.*, XXXII, 1970, 51-76. ss.; A. von Le Coq: Kurze Einführung in die Uigurische Schriftkunde. *Mitteilungen des seminars für orientalische Sprachen*, 1919, 93-109. ss.; Saadet Çağatay: Uygur Yazı Dili. *DTCF Dergisi*, 1943, 77-88. ss.

lebilir. Doğuda İranlılar, Çinliler, Hintliler ve benzeri milletler bu çeşit harf kullanmamışlardır. Türk yazısına yakın düşen tek alfabe eski Germen 'run'larıdır ki, bu ikisi arasında da ne tarihî, ne de lengüistik (linguistic) bir ilgi yoktur.²⁷ Türk yazısına ait en eski vesikalara Kurday ve Esik kurganlarında rastlanmıştır olup, bunlar tarih olarak M.Ö. IV. asra kadar inmektedirler.

Son yıllarda Asya'da yapılan bazı arkeolojik kazı ve araştırmalarda Orhon-Türk yazısının Milattan Önceki çağlardan kalma bazı örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Tanrı Dağlarında Kurday mevkiinde M.Ö. II. asra ait 5 harfli ve Türk yazısı ile yazılmış bir kitâbe bulunmuştur.²⁸

Ayrıca, Isık Gölü çevresinde 1970 senesinde bulunmuş Esik kurganında²⁹ ele geçen bir gümüş çanak içindeki Orhon alfabesi ile yazılan iki satırlık kitâbe M.Ö. I. ve V. asırlara ait olarak tarihlendirilmiştir.³⁰

66

Bizanslı tarihçi Prokopios'a göre (VI. asır) Ogur boyları kendi yazılarını kullanırlardı.³¹ Ogurların yazıyı bildikleri, dillerinde (sonradan Macarcaya geçen şekli ile "ir+", Türkçede ve daha ziyade Kâşgarlı Mahmud'un³² Oğuzca dediği lehçede yaygın "yaz+" sözünün R Türkçesindeki şekli) kelimesinin bulunmasından da bellidir.³³

Esasen "Türklerde yazı, Batı Türklerinin dilinde mevcut "bitig" (harf, kitap) ve "ir+" (yazmak) kelimelerinin de gösterdiği gibi çok eskiden beri vardı. Daha o zamanlarda çeşitli Türk boyları arasında taammüm ettiği anlaşılan Türk yazısının en muhteşem âbideleri, bilindiği gibi, 726-732 ve 735 yıllarından kalma Orhon Kitâbeleridir. Bu kitâbelerde fütuhattan, eski Türk devletinin teşkilâtından başka, sevgi, tanrı, ölüm gibi mücerret mefhumların da yer alması. VIII. asır Türkçesinin yeter derecede işlenmiş bir edebiyat dili olduğuna delâlet eder."³⁴

Uygur yazısı akıcı bir yazı sistemine dayanmaktaydı. Ayrıca yazıyı geniş kitleler bilip, kullandıkları gibi, o gün için kullanılan hukukî tâbirlerden de çoğunluk haberdardı.³⁵

A.von Le Coq'a göre, "o zamanki Avrupa'ya kıyasla Uygurlar bu sahada da üstün idiler. Acaba o zamanki kaç Avrupalı kale beyi, el yazısı ile uygun hukukî ifadelerle bir mukavele tertip edebilirdi? Halbuki Uygurlarda bir köylü ve esnaf buna muktediri. Hukukî formüller ve kanunlar yüksek derecede gelişmiş, iyi tanzim edilmiş hukuk tatbikatına tanıklık ederler."³⁶

Râsonyi'e göre "Uygurlarda yazışma (tahrirat), idare ve umumî emniyetin gelişme derecesi hakkında Aurel Stein'in Çöl güney eteğinde Nirân harabeleri arasında bulunduğu runik harfli bir belge tanıklık etmektedir. Bu belgeye göre istihkâm kumandanlığından 25 şahsın X. yıl, IV. ay ve 29. günde pasaportlarını tasdik ettirdikleri belirtilmektedir."³⁷

Turfan Uygurları, yerleşik kültürün en iyi temsilcilerinden biri olmayı başarmışlardır. Maniheizt ve Budist eserlerin Uygur lehçesine tercümesinden doğan zengin bir dinî edebiyat gelişmişti. Bunlara ait yazmaların bir kısmı resimli ve ciltli olarak, Bin-Buddha (Tun-huang) Mağarası'ndaki mabetlerde bulunmuş olup, içlerinde Uygur alfabesi ile yazılmış "Huastuanift" adlı bir eser ve Hiuen-Tsang'ın biyografisinin Beş-Balıklı Singku Seli Tutung tarafından X. asrın ilk çeyreğinde Uygurcaya tercüme edilen ve tanınmış Rus bilgini Malov tarafından bulunmuş 'Altun Yaruk' (Altın Işık)³⁸ ile, 'Sekiz Yükmek'³⁹ ve hece vezninde yazılmış ilâhiler⁴⁰ bilhassa zikre değer. Uygur-

(27) Fr. Altheim: *Atilla et les Huns*. Paris, 1952, 55. s.; İbrahim Kafesoğlu: *a.g.e.*, 286 s.

(28) İbrahim Kafesoğlu: *a.g.e.*, 286 s.

(29) Dünya ve Türk basınına "Altun Elbiseli Adamın Mezarı" olarak geçmiştir. bkz.: Hasan Oraltay: Altun Elbiseli Adam. *Türk Kültürü*, IX, 100, 1971, 55-57. ss.

(30) Nejat Diyarbükirli: Kazakistan'da bulunan Esik Kurganı. *Edebiyat Fakültesi 50. Yıl Armağanı*, İstanbul, 1973, 298-303. ss.

(31) B. Szász: *A Hunok története, Atilla nagykirály*. Budapest, 1943, 241. s.

(32) Kargarlı Mahmud: *Divan-ü Luğât-it-Türk*. III. Türkçeye tercüme: Besim Atalay. Ankara, 1939, 59. s.

(33) İbrahim Kafesoğlu: *a.g.e.*, 284. s.

(34) İbrahim Kafesoğlu: Türk Medeniyeti ve Batıya Tesirleri. *Türk Yurdu*, 1, 1959, 22. s.

(35) Lászlo Râsonyi: *a.g.e.*, 112. s.

(36) A. von Le Coq: *Die vierte deutsche turfan-Expedition*. Turan, 1918, 1918, 452. s.

(37) Lászlo Râsonyi: *a.g.e.*, 111-112. s.

(38) L. Ligeti: *a.g.e.*, 119-120. ss.; Saadet Çağatay: *Altun Yaruk'tan İki Parça*. Ankara, 1945; Şinasi Tekin: Uygur bilgini Singku Seli Tutung'un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1965, 29-33. ss.

(39) L. Ligeti: *Autour du Sekiz Yükmek Yaruq*. *Studia Turcica*, 1971, 321-330. ss.

larda zengin bir edebî hayat vardı. Adı bilinen ilk Uygur şâiri Apronçor-Tegin'dir.⁴¹ Uygur-Türk edebî dili, birkaç taş kitâbe üzerindeki edebî örnekler olmaktan kurtulmuş ve kütüphaneleri dolduran bir edebiyat ve kültür dili olmuştu. Uygur medeniyeti, diğer sahalarda olduğu gibi, edebiyat sahasında da ilerlemiş ve birçok yeni mefhûmları karşılamaya müsait bir yazı dili vücûda getirmişti.⁴²

Turfan Uygur dili denilince müşterek Uygur yazısının ve edebî geleneğinin bir araya toplandığı çeşitli Türk lehçelerinin topluluğu anlaşılmalıdır. Uygur yazısı Moğollar tarafından kullanılmış, Timurîler Devri'nde resmî yazışmalar ve Altunordu Devleti'nde 'yarlıg'lar (ferman), XV. asır ortalarına kadar Orta Asya'da ortak yazı olan Uygur alfabesi ile yazılmış ve bu alfabe Mançu ve Kalmuk yazılarının esasını teşkil etmiştir.⁴³

Bu arada Turfan Uygur dilinin, Çin'in kuzey kısmında yaşayan Kitayların (907-1125) diline tesir ettiğini görüyoruz. L. Ligeti bu tesiri şöyle anlatmaktadır:

"Anlaşılan medeniyet sahibi Uygurlarla yakın temasa geçmeleri Çin'in barbar sahipleri üzerine tesirsiz kalmadı. Nitekim ilk Turfan elçileri geldiği vakit, onların garip yazılarını merakla gözden geçirdiler ve çok hoşlarına gitmiş olacak ki, o yazıyı örnek olarak kendileri için "küçük Kitay" yazısı denen yazıyı meydana getirdiler. Ayrıca şurasını da söyleyelim ki, hızla medenileşen Kitaylar daha sonra Uygur örneğini bir yana bırakarak ve onunla ölçülemeyecek derecede karışık olan Çin işaretlelerini esas tutarak, dillerini tespit için "büyük Kitay" denen yazıyı bulmuşlardır.⁴⁴

Bütün bunların yanı sıra, Uygurların Çinlilerden önce "Kağat" adını verdikleri kağıt keçesini buldukları ve imâl ettikleri, ilim âleminde tartışma konusu yapılmıştır. Bu konudaki dikkate alınması gereken bir diğer husus; A. Grünwedel, A. von Le Coq ve Aurel Stein'in Orta Asya'da yaptıkları arkeolojik kazı ve araştırmalar neticesi,⁴⁵ minyatürlü ve hususî surette ciltlenmiş Uygur yazmaları ile dolu kütüphanelerin varlığını

ortaya çıkarmış olmalarıdır. Turfan, Beş-Balık, Hoço, İdikut gibi Uygur şehirlerinde bulunmuş freskler (duvar resimleri), ilk olarak Uygurlarda hakikî çehresini kazanmış minyatürlü, tezhibli ve hususî surette ciltlenmiş yazma ve basma kitaplar, M.S. VII-IX. asırlarda bu sanatların Uygurlarda ne derece ilerlemiş olduğunu açıkça göstermektedir. Bu da ayrıca ortaya koymaktadır ki, Uygurlar kâğıdın bulunmasından, kitapların hususî surette ciltlenmesine, resimlendirilmesine ve tezyînine varıncaya kadar her çizgisiyle mükemmel bir kitapçılık sanatına sahiptirler.⁴⁶

Turfan ovasının Toyok vadisindeki mabet harabelerinde pek çok Uygur yazması ele geçmiştir. Bu mabet harebelerinin birinde o kadar çok Uygur el yazması bulunmuştur ki, araştırmacılar burasını "El yazmalar evi" diye adlandırmışlardır.⁴⁷

Ayrıca Rarahoço'da, A. von Le Coq tarafından bir saray yıkıntısı içerisinde Maniheizme ait birçok Uygur yazma ve basması bulunmuştur.⁴⁸

Bu arkeolojik kazılarda bulunan yazma ve basma metinler, freskler ve kitabeler, yıkıntılar arasında tahribe uğramış bir şekilde çıkarılmıştır ve bu malzemenin büyük bir kısmı, Alman arkeoloji heyetlerince Berlin Etnoğrafya Müzesi'ne (Museum für Völkerkunde) taşınmıştır.⁴⁹ II. Dünya Harbi'nde Berlin'in bombardımanında da tahribe uğra-

(40) Reşit Rahmeti Arat: *Eski Türk Şiiri*. Ankara, 1965, 5-9. ss.

(41) Reşit Ahmeti Arat: *a.g.e.*, XX, 14-21. ss.

(42) Bahaddin Ogel: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. 348. s.; Reşit Rahmeti Arat: *a.g.e.*, 64. s.

(43) L. Ligeti: *a.g.e.*, 167. s.; İbrahim Kafesoğlu: *Türk Millî Kültürü*. 263-265. ss.

(44) L. Ligeti: *a.g.e.*, 82-82. ss.

(45) A. Grünwedel: *Bericht über arch. Arbeiten in Idikutschabri und Umgebung*. Abn. Bayr. Akad. Wiss, Berlin, 1906; A. Stein *Innermost Asia*. v. V. Oxford, 1921; A. von Le Voq: *Chotscho*. Berlin, 1913; Orta Asya'da yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalar konusunda geniş bilgi için bk.: İsmet Binar: *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*. Ankara, 1975, 62-64. ss.

(46) İsmet Binar: *Türk Kitapçılık Tarihinde Tezhip Sanatı*. *TKD Bülteni*, XIII, 3-4 1964, 17-25. ss.; *Tezhib Sanatı ve Kitapçılık Tarihinde Fâtih Devri Kitap Tezhipleri*. *Türk Kültürü*, VII, 75, 1969, 220-233. ss.; *Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt Sanatı*. *Türk Kültürü*, III, 36, 1965, 985-966. ss.; *Orta Asya Resim Sanatı*. *Türk Kültürü*, VI, 47, 1966, 131-137. ss.; *Eski Kitapçılık Sanatlarımız: Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı*. *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978, 271-290. ss.

(47) W. Thomsen: Dr. M. A. Stein's Mss. in Turkish "Runic" script. *Journal of the Royal Asiatic Society* 19129, 181-227. ss.

(48) Bahaeddin Ogel: *a.g.e.*, 353. s.

(49) László Rásonyi: *a.g.e.*, 108-109. ss.

yan bu malzemeler, bu halleriyle bile zengin Uygur kültürünü tasvir edebilmektedirler. Uygurlara ait yazma ve basma metinlerin diğer bir kısmı da, bugün Berlin'deki Staatsbibliothek, Marbourg Üniversitesi Kütüphanesi, Londra'da British Museum'da Aurel Stein Koleksiyonu'nda ve Hindistan'da Delhi Müzesi'ndedir.

Uygurların kitap basma tekniğini bildiklerini söylemiştik. Bu, Çin'de VIII. asrın ikinci yarısından beri mevcut olduğu sanılan "blok" usulü değil, çağdaş matbaanın esas olan müteharrik (movable) harf sisteminin tatbik edildiği bir baskı tekniği idi. A. von Le Coq ve A. Grünwedel 1902-1907 senelerindeki araştırma gezilerinde, Turfan'da Uygur dilinde sert ağaçtan yapılmış, yüzlerce harf bulmuşlardır. Daha sonraları (1906-1909) P. Pelliot'un Tun-huang'da meydana çıkardığı Türkçe harfler dünyada matbaa tipi hurufatın en eskileridir.⁵⁰

68

Rus bilgini Oldenburg, Kaşkar ve Turfan civarındaki araştırmalarından sonra, modern matbaanın prototipi olan müteharrik Uygur harflerinin bulunduğu, Fransız bilgini J. R. Risler de, Avrupa'dan 600 sene önce Türk ülkesinde basılmış eserlerden bazılarının bilindiğini ve Uygur matbaa tekniğinin, Moğollar vasıtasıyla Avrupa'ya geçtiğini ifade etmişlerdir.⁵¹

Matbaanın tarihi ile uğraşan Thomas Carter'e göre, yürüyünde mevcut en eski matbaa hurufatı Uygur dilinde olup, Türkçedir. Matbaanın daha önce Çinlilerce bilindiği yolundaki fikirler ise şüpheli görünmektedir. Çünkü silabik karakter taşıyan Çincenin, o tarihlerde matbaa tekniğine tatbik edilmesi mümkün görülmemektedir. Buna karşılık, 14 harften ibaret olan Uygur alfabesinin baskı tekniğine tatbiki çok kolay olmuştur.⁵²

Turfan, Beş-Balık, Karahoço, Yarkent, Hoten vb. gibi kesin Uygur şehirlerinin bulunduğu bölgede yapılan ilmî araştırmalarda ele geçen, sert ağaçtan yapılmış müteharrik harfler Uygurlarda matbaa sanatının mev-

cutiyetini ispat etmiştir.⁵³ P. Pelliot, Tun-huang'da mağara tapınaklarından birinin zemininde yüzlerce testere tahta çubuk bulmuştur. Bu çubukların yüzlerinde Uygurca işaretler vardı. İnce bir testere ile kesildikleri tahmin edilen bu tahta çubuklar; 2.2 cm. yüksekliğinde 1.3 cm. genişliğinde ve 1-2.6 cm. derinliğindedir.⁵⁴ A. V. Gabain'e göre, bunlar Uygur yazı dilinde kullanılmış olan bazı son ekler olup, baskı sırasında kullanılmak için hazırlanmışlardır.⁵⁵

Buna karşılık, 1041-1049 tarihleri arasında basım yapan ilk Çin matbaası, Çin alfabesinin çok sayıda ve değişik karakterdeki işaretlerden müteşekkil olması yüzünden yürümemiş, başlangıçta tasvip görmemiş ve bu tarihten sonra Çin'de tekrar blok baskı sistemine dönmüştür. Bu da, mantıkî olarak matbaanın Uygurlar tarafından bulunmuş olduğu yolundaki görüşü desteklemektedir. Zirâ, bir an için matbaanın Çinliler tarafından bulunduğunu kabul etmiş olsak bile, hemen arkasından şöyle bir soru akla gelmektedir. Çinliler madem ki müteharrik harfli matbaayı bulmuşlar, fakat yazı sistemlerinin buna uygun olmaması yüzünden tekrar blok baskıya dönmüşlerdi, Çinliler, kendi yazı sistemlerine uymayan müteharrik harfli matbaa teşebbüsünü ne için, hangi gayeye hizmet maksadıyla gerçekleştirmiş olabilirler? Bilindiği üzere, her teşebbüs, devrin kültür ve içtimâî zihniyetinin ifadesidir. Her cemiyete de kendine gideni ve yakışanı bulmuş, kullanmış ve yaşatmıştır.

(50) Thomas Francis Carter: *The Invention of Printing in China and its spread westward*. New York, 1925, 102-111, 116. s.; Ayrıca o tarihlerde basılmış metinler için bk.: J. R. Risler: *Civilisation Arabe*. Paris, 1955, 113, 171. ss.; Aly Mazahéri: *La vie quotidienne des Musulmans au Moyen-Age Xe an XIIIe siècle*. Paris, 1951, 261. s.; G. Hazai-P. Zieme: Ein uigurisches Blockdruckfragment einer Einleitung zum Vajracche-dikäsutra. *Acta Or. Hung.*, 21, 1968, 1-14. ss.

(51) İbrahim Kafesoğlu: "Millî Varlık Gayelerimiz Bakımından Türk Tarih ve Kültürünün Ehemmiyeti". *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Konferanslar*, I. Ankara, 1965, 47. s.; J. R. Risler: *a.g.e.*, 113-171. ss.; V. Thomsen: Aus Ostturkestan Vergangenheit. *Ural-Altische Jahrbücher (Wiesbaden)*, V, 1925, 1-24. ss.

(52) Thomas Francis Carter: *a.g.e.*, 2nd ed, Revised by L. Carrington Boodrich. New York, 1955, 140-149. ss.

(53) İbrahim Kafesoğlu: Eski Türklerde Şehir Medeniyeti, *Türkler ve Medeniyet*. İstanbul, 1957, 54-55. ss.

(54) Thomas Francis Carter: *a.g.e.*, 218. s.

(55) Annemarie von Gabain: *Die Drucke Der Turfan-Sammlung*. Berlin, 1967, 29. s.

Uygurlar hakkındaki çalışmalar ile haklı bir şöhrete ulaşmış olan, tanınmış orientalist Prof. Annemarie von Gabain, *Die Drucke Der Turfan-Sammlung* (Turfan Koleksiyonu Basmaları) adlı eserinde, Çin ve Uygur kitapçılığı hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Çin ve Uygur el yazmaları, basma kitapları, yazmaların ve basmaların ciltlenme şekilleri, kâğıt, kitapların sayfa numaralandırılması ve Uygur baskı tekniği verilen bu bilgiler arasında yer almış olup, tezimizi teyid etmesi yönünden dikkat çekicidir.

A. V. Gabain'e göre, Çin'de tomar (rulo) halindeki el yazması kitaplarda sayfa numaraları yoktur. Buna karşılık, Tun-huang'dan çıkarılan yazma ve basma kitaplarda sayfa kaydı, sayfanın sağ üst köşesinde, kenar çizgisi⁵⁶ ile, metin ilk satırının arasında üstte, Uygur harfleri ve onun altında da Çince olarak ve çift yapraklar üzerindedir. Bu ise, Uygur kitapçılığına has bir özelliktir. Bir değer farklılık, Çin blok baskılarında sayfa numarası verilirken, yazı kalıbı orijinal metne göre tertip edilmiş, Uygur baskılarında ise sayfa numarası yazı kalıbı yürütülmek suretiyle devam ettirilmiş ve sayfa numaraları, Çin baskılarından farklı olarak oldukça büyük verilmiştir. Bundan, sayfa tertibinin de farklı olduğunu anlıyoruz. Sayfa numaralarının önce üstte Uygur harfleri ile ve altta da Çince olarak verilmesi, Uygurların Çinceyi de bildiklerini göstermektedir. A. V. Gabain, Uygur basmalarının sayfa numaralaması ile ilgili olarak "Uygurlara ait olduğu hususunda kesin kanaate sahibiz"⁵⁷ demektedir. A. V. Gabain ayrıca, hurufat döken Uygur sanatkarlarının Çin matbacılığında da faaliyet gösterdiklerini ve önemli rolleri olduğunu ifade etmektedir. Bu arada, Çinlilerin müteharrik harfleri tek tek değil, kelimeler ve gramatik ekler halinde döktükleri, Çin dilinin yapısının böyle müteharrik harfler meydana getirmeğe ve dolayısıyla matbaaya tatbikinin uygun olmadığı ve matbaanın Uygurlar tara-

findan bulunduğu, verilen bilgiler arasındadır.⁵⁸

A. V. Gabain; Uygur el yazmalarının, Çin yazmalarına göre form bakımından değişiklik gösterdiğini, Uygur yazmalarının, sayfanın boyuna paralel olarak, büyük boy sayfalarda (59x24.5 cm. ebadında) ise, enine olarak yazıldığını, bazen Uygurların geniş yaprakları ikiye katlayarak iki sayfa meydana getirdiklerini ifade etmektedir. Çinliler ise rulo halinde sayfa kullanmışlardır. Gabain, ciltleme şeklinin de farklı olduğunu, Uygurlarda ciltlemenin çift sayfanın ortasından bağlanarak yapıldığını, Çin rulo kitaplarında bu titizliğin görülmediğini söylemektedir.

Daha önce Uygur kitaplarında sayfa numaralarının çift yapraklar üzerinde yapıldığı ifade edilmiştir. Kanaatimizce; sayfa numaralamasının çift yapraklı sayfalara yapılması ile, ciltlemede çift sayfaların ortadan bağlanması arasında ciltçilik sanatı yönünden çok yakın bir münasebet ve ciltçilik tarihi yönünden de o derece dikkat çekici bir hususiyet vardır.

Gabain, Çin blok baskılarında kullanılan kâğıdın kaba ve kalın olduğunu, blok baskıya gitmediğini, buna karşılık Uygur baskılarında kullanılan kâğıdın daha ince olduğunu; bu arada kitap süslemesi ile ilgili olarak (Uygur yazmalarında görülen tezhip sanatının ilk örnekleri), bunların ya siyah-beyaz bırakıldığını veya renklendirildiğini, aynı durumun baskılarda da görüldüğünü, yazma ve basma kitapların canlı üslub bakımından Çin tarzında olmayan şekil ve minyatürlerle süslendiğini, minyatürlerde görülen etnolojik unsurların, şahıs elbiselerinin, ayağa giyilmiş yandan dikişli çizmelerin, çehrelerin, saç ve sakal biçim-

(56) Bu özellik, Selçuklu ve Osmanlı yazmalarında da devam etmiş ve sayfaların yazıları etrafına yıldızla, biri kalın ve diğeri ince olmak üzere cetvel çerçeve çizilmiştir.

(57) Annemarie von Gabain: *a.g.e.*, 28. s.

(58) Annemarie von Gabain: *a.g.e.*, 35, 27-28. ss.; Ayrıca bk.: Die Uigurischen Drucke de Turfan-Sammlung. *Forschungen u. Fortschritte*, 41, 1967, 275-277.

(59) Annemarie von Gabain: *a.g.e.*, 17, 27, 29-31. ss.; Ayrıca bk.: Fenc Chia, Sheng-E. Tenishev: 'Tri novuikh uygurskikh dokumenta iz turfana. (Three ancient Ougjour documents from Turfn). *Problemi costokovedeniya*, 3, 1960, 141-149. ss.

lerinin tamamen Türk ve Türk'e has olduğunu, Çin'e hiçbir şekilde benzemediğini ve Uigurica II'deki (APAW, 1910, Nr. 3) kapak resminin de Uygur olmayıp, Çin'e ait olan bu kompozisyonun hatalı olarak Uygur diliyle tanıtıldığını ifade etmektedir.

Ayrıca, Uygur yazmalarının resimlendirilmesi tekniğinin Çin'den farklı olarak fırça ve kamyş kalemle yapıldığını, Çinlilerin ise yalnızca fırça kullandıklarını; Çin blok baskılarının Tibetçe ve Lautsa (Lantsa) yazı unsurları ihtiva ederken, Uygur baskılarında bu ve benzerinin görülmediğini, Uygur baskılarının katlama tarzı kitaplar olduğu ve kat yeri için bir satırlık bir boşluk bırakılmış olduğunu, bırakılan bu boşluğun ciltleme dikiş yeri olarak kullanıldığını ilâve ederek, Uygur baskı tekniğini şöyle anlatmaktadır: "Bir yaprak kâğıt üzerine kelimeler ve ekler istenilen sayıda yazılır, yani bazılarında daha çok bazılarında birkaç tane... Bu iş ancak bir Uygur tarafından yürütülebilir. Zira eklerin seçimi ve bunların kullanma miktarlarının tayini, ancak bunlar tarafından yapılabilir. Sonra bu elemanlar normal bir baskı bloğu üzerine konularak oyulurlar. Blok, satırlara; satırlar da tek tek elemanlara (müteharrik harflere) ayrılır. Daha sonra bunlar tertip kalıbına dizilir. Bu sistem Çinlilerce bilinmiyordu. O halde bu sistemde mürettibin de mutlak Uygur olması gerekir."⁵⁹

İstanbul Üniversitesi eski öğretim üyelerinden Prof. Helmuth Theodo Bossert de, İkinci Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu "Tabı Sanatın Keşfi" adlı tebliğinde, matbaanın Çinliler tarafından değil, Uygurlarca bulunmuş olduğunu ileri sürmüş ve bu konudaki görüşlerini şöyle sıralamıştır:

"1. Evvelâ, harflerin adedi çok az olan bir alfabe veya hece azısının mevcudiyeti şarttır. İdeografik bir yazı sistemini kullanan bir millet tarafından (Çinliler gibi) tabı sanatının kurulması biraz muhaldir. Çünkü, binlerce ve binlerce şekillerinin tabında çok zaman kaybedilir ve binaenaleyh bir tabı sahifesi,

ayrı ayrı harflerin seçilerek dizilmesinden çok daha çabuk, el ile yazılabilir.

2. Tabı sanatı, ancak bir metinden birkaç nüshaya ihtiyaç hissedildiği ve okuma işiyakının bulunduğu bir devirde kâr ederek inkişaf edebilir. Bu ise kadim milletlerde ender bir keyfiyetti."⁶⁰

Kaynaklara atfen ortaya koyduğumuz bilgiler ışığında, matbaanın ilk defa Uygurlar tarafından bulunmuş olduğu yolundaki görüşlerin daha fazla ağırlık kazandığı, açıkça görülmektedir.

Bunun yanı sıra, matbaacılığın ve müteharrik harflerin Doğudan Batıya geliştirilişinde de Uygurların ve diğer Türk topluluklarının büyük rolü olmuştur. Thomas Francis Carter, blok baskının Batıya doğru götürülmesinde ve Türk dilinde müteharrik harflerin ilk yayılmasında, Türk ırkına mensup milletlerin pek büyük hissesi olduğunu ifade eder.⁶¹ Aynı görüşü J. R. Risler ve L. Rásonyi'de paylaşır.⁶²

Albert von Le Coq ve Helmuth Bossert gibi Avrupalı ilim adamlarının da kabul ettiği üzere, Altunordu Devri'nde Cengizogulları Avrupa'ya beraberinde basılmış kitap getirmişlerdir. Cengiz Devleti'nin kuruluşunda ve bu devletin bir cihan devleti haline gelmesinde de Uygurların büyük rolleri olmuştur. 1241 tarihinde Altunordu kuvvetleri Almanya'ya girdiği zaman, Almanlar bu münasebet neticesi matbaacılığı öğrenmiş ve bu tarihte, Gutenberg Devri (1450) arasında geçen iki yüz senelik bir zaman içerisinde bunu geliştirmiş olabilirler.⁶³ Bu da, Acculturation denilen, bir kültürün başka bir kültürden aldığı tesisler çerçevesinde, ayrı bir ilmî tartışma ve araştırma konusu yapılabilir.

(60) Theodor Helmuth Bossert: Tabı Sanatın Keşfi. İkinci Türk Tarih Kongresi, Tebliğler. (İstanbul, 20-25 Eylül 1937), İstanbul, 1943, 425. s.

(61) Thomas Francis Carter: a.g.e., 149. s.; The Westward Movement of the Art of Printing. Yearbook of Or. Art and Culture, I, 1924-1925, 19-28. ss.

(62) J. R. Risler: a.g.e., 113, 171. ss.; Lászlo Rásonyi: a.g.e., 112. s.

(63) Adnan Erzi: Basım. Türk Ansiklopedisi, V, 1952, 331-333. ss.; Şinasi Tekin: Der heutige Zustand der Türccica der turfan- Sammlung in Mainz. Trad. XXV Mezhdunarod. Kong Vostokovedov (Moskova), 1960, III, 1963, 319-321. ss.